

ANNEMARIEKE WILLEMSSEN

GOLDEN
MIDDEL
EEUWEN

Nederland in de Merovingische wereld, 400-700 na Chr.

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van:
Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, BNG Cultuurfonds,
Fonds 1818, J.E. Jurriaanse Stichting, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting,
Mondriaan Fonds, Prins Bernhard Cultuurfonds, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
J.C. Ruigrok Stichting, SNS REAAL Fonds, Stichting De Gijsselaar-Hintzenfonds en Stichting Zabawas

Derde gecorrigeerde druk 2022

© 2014 Annemarieke Willemsen/Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: medaillon uit Velp, zie afb. 175, foto: Nationale Numismatische Collectie, De Nederlandsche Bank, Amsterdam / gesp van Rijnsburg, zie afb. 209, foto: Erik de Goederen.

Rug: beslag van zwaardschede uit Nijmegen-Lent (detail), zie afb. 108.

Achterzijde: emmer uit Leidsche Rijn, zie afb. 19 / Dido en Aeneas in de Vergilius Romanus, zie afb. 118.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Omslagontwerp: Walburg Pers, Zutphen

Vormgeving binnenwerk: Andre Klijsen, Villa Y, Den Haag

ISBN 978.94.6249.943.0

NUR 684

Fonds 1818

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

SNS REAAL FONDS

ZABAWAS

Inhoud

Inleiding	7		
DEEL I THUIS			
1 Merovingisch Nederland	11	4 Dieren	57
1.1 Merovingische koningen	11	4.1 Van melkvee tot honingbij	57
1.2 Vroegmiddeleeuwse etiketten	12	4.2 Rijpaarden	60
1.3 Volksverschuivingen	13	4.3 Jachthonden	64
1.4 Taalgebruik	14	4.4 Roofvogels	65
		4.5 Visvangst	68
2 Vroegmiddeleeuwse huizen	17	5 Productie en beroepen	71
<i>Intermezzo: Coturnix coturnix (Wim Dijkman)</i>	17	5.1 Textiel- en beenbewerking	71
2.1 Merovingisch huis	18	5.2 Metaalgieten	73
2.2 Binnen in huis	21	5.3 Smeden en timmeren	74
2.3 Boerendorpen	23	5.4 Pottenbakken	76
		5.5 Vechten als vak	78
3 Mensen	29	6 Merovingisch glas	87
3.1 Van doden en levenden	29	6.1 Glaswerk	87
<i>Intermezzo: In het graf verenigd (Raphaël Panhuysen)</i>	29	<i>Intermezzo: Goed vormgevoel</i>	88
3.2 Begrafenisrituelen	34	6.2 Vormenrijkdom	89
<i>Intermezzo: Offerte begrafenis</i>	36	<i>Intermezzo: Een unieke vondst (Alexandra DePoorter)</i>	95
3.3 Gezond en ziek	37	6.3 Glazen kralen	98
3.4 Kinderen	37	6.4 Productie van glaswerk	102
<i>Intermezzo: Hangjongeren</i>	40	6.5 Glasvondsten	104
3.5 Kleding en accessoires	41		
3.6 Sieraden en amuletten	47		
<i>Intermezzo: Ouderdomsbesef</i>	55		

DEEL II IN DE WERELD

7	Goud en geld	109	10	Koningsgraven	171
7.1	Offers van halsringen	109	10.1	Graf van Childeric	171
7.2	Gouden munten	112	10.2	Duitse vorstengraven	176
	<i>Intermezzo: Prijslijst anno 700</i>	118		<i>Intermezzo: De ontdekking van het vorstengraf (Renate Pirling)</i>	178
7.3	Zilveren munten	119	10.3	Britse prinsengraven	181
	<i>Intermezzo: Onze mooiste vondst (Kees Leenheer)</i>	119	10.4	Op zoek naar royalty in Nederland	186
7.4	Munten maken	122	10.5	Beeldvorming	189
	<i>Intermezzo: Proefslag of poetslap? (Arent Pol)</i>	122	10.6	Lege graven	193
7.5	Munten verwerkt in sieraden	124		<i>Intermezzo: Vergankelijkheid</i>	195
7.6	De wereld in handen	127		Epiloog	196
8	Regio, volk, koninkrijk	129		Kleine encyclopedie van vroegmiddeleeuws Nederland	199
8.1	Landschap en bewoning van Nederland	129		<i>Mette Langbroek & Josje van Leeuwen</i>	
8.2	Nederzettingen en begraafplaatsen	131		Limburg	199
8.3	Regio's	133		Noord-Brabant	201
8.4	Volken naast elkaar	136		Zeeland	202
	<i>Intermezzo: De fibula van Wijnaldum (Nelleke Ijssennagger)</i>	136		Zuid-Holland	202
8.5	Koninkrijken	138		Noord-Holland en Flevoland	204
8.6	Christendom	139		Utrecht	204
9	Wereldwijd netwerk	147		Gelderland	206
9.1	Infrastructuur	147		Overijssel	208
9.2	Handelsnetwerk	149		Drenthe	208
	<i>Intermezzo: Reisadvies voor almandijn</i>	152		Groningen	209
9.3	Engelse luxe	153		Friesland	210
	<i>Intermezzo: Bottoms up! (Menno Dijkstra)</i>	156		Index op naam	212
9.4	Vroegmiddeleeuwse kunst	158		Index op trefwoord	214
				Om verder te lezen	216

Inleiding

Dit boek gaat over de Vroege Middeleeuwen, preciezer over de periode van circa 400 tot 700 na Chr., dus globaal ná de Romeinen en vóór Karel de Grote. In Nederland weten de meeste mensen weinig van deze tijd en de meeste populairwetenschappelijke boeken en geschiedenismethodes voor school vertellen er niets over. Na het verdwijnen van de Romeinen valt daar een groot zwart gat, dat op zijn best benoemd wordt als 'Dark Ages' of 'tijd van de Volksverhuizingen'. Dat geeft het idee dat in deze eeuwen iedereen continu op de vlucht was, van een periode vol onrust. Ook heerst nadrukkelijk het idee dat we niks van deze tijd wéten, 'er zijn immers nog geen geschreven bronnen'. Onbewust is de gedachte dat alles wat de Romeinen hadden, verloren gaat: de wegen, de kennis, de organisatie; dat men-

sen vergeten hoe je glas moet maken, dat er geen munten meer zijn en geen luxe – dat mensen massaal terugkeren naar de wildernis. De schoolboeken haken pas weer aan als óf Willibrord (afb. 1) komt met het christendom – en de hele bevolking in twee weken christen is – of meteen maar Karel de Grote met zijn Karolingische keizerrijk.

Dat veel mensen geen beeld hebben van deze eeuwen, is begrijpelijk, maar waar komt het idee vandaan dat 'we er niks van weten'? Deels heeft dat te maken met de term Middeleeuwen, als naam voor de periode tussen twee hoogtijden in (Romeins en Renaissance). Het idee van Renaissance en Verlichting is 'versterkt' door de Middeleeuwen bewust en onbewust als onbeschaafd en onwetend voor te stellen. In Nederland zijn die Middeleeuwen nog sterker weggedrukt dan in de landen om ons heen, omdat de Middeleeuwen katholiek waren en het hoogtij van onze Gouden Eeuw zo sterk met de Reformatie wordt verbonden. Ook de Romeinse tijd wordt hier trouwens bij voorkeur als niet-christelijk beschouwd en in de zestiende eeuw heeft men zich nadrukkelijk geïdentificeerd met de 'heidense' Bataven. Later, onder Franse invloed, komt er dan weer meer aandacht voor de Middeleeuwen, voor Frankrijk immers een bloeitijd, maar dan gaat het om de 'Hoge Middeleeuwen' met ridders, kastelen en hofcultuur en niet om de Barbaarse periode daarvoor. Je zou kunnen zeggen dat de Merovingische tijd de Middeleeuwen van de Middeleeuwen is.

Beeld uit de grond

Archeologisch zijn de Vroege Middeleeuwen echter één van de rijkste periodes uit de Nederlandse geschiedenis. Het was in deze tijd een algemeen gebruik om doden in hun graf te voorzien van sieraden, wapens en gebruiksvoorwerpen, zodat er heel veel van de materiële cultuur bewaard gebleven is, met een duidelijke koppeling van bepaalde objecten aan man,

1 Schoolplaat 'Willibrord, de apostel der Friezen' door Isings, De Jongh en Wagenfoort, 1954, 77 x 106,5 cm. Collectie en foto: Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, Z 2013/2.2.

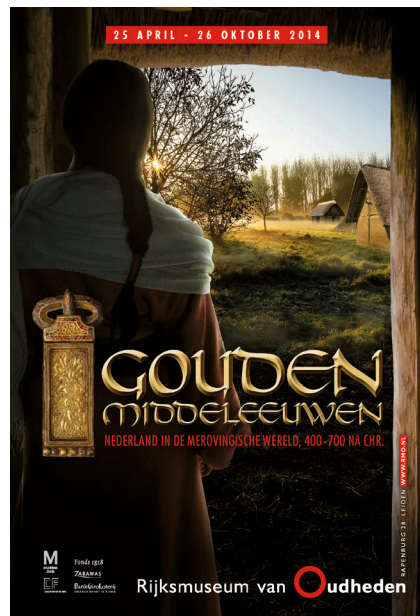
vrouw of kind. De grafvelden zijn soms enorm groot – in Rhenen meer dan 1100 graven – en lang in gebruik geweest. In Rhenen is dat bijna vier eeuwen, dus zo'n twintig generaties, en al die tijd was daar niemand aan het 'volksverhuizen'; dat beeld van al die onrust klopt dus niet. Ook werden in deze periode indrukwekkende offers gebracht: er zijn potten met goud (vaak sieraden) en potten met geld (vaak gouden munten) in de grond gestopt. De Vroege Middeleeuwen zijn dé tijd van het goud. In de laatste vijfentwintig jaar zijn vooral in lager gelegen delen van Nederland ook vroegmiddeleeuwse nederzettingen opgegraven, zodat we nu weten hoe huizen en werkplaatsen eruit zagen. Het platteland blijkt rijker dan we dachten. In Oegstgeest zijn zelfs tientallen meters houten kade teruggevonden, die getuigen van een uitgebreide infrastructuur. Dat het rode granaat in alle Nederlandse fibulae (broches) uit deze tijd afkomstig is uit India en Pakistan,

onderstreept dat ook kleine dorpen deel uitmaakten van een uitvoerig handelsnetwerk, dat we altijd hebben onderschat. Het huidige Nederland was, getuige de vondsten, in de vijfde, zesde en zevende eeuw deel van een grote Merovingische wereld. Het wordt tijd die wereld eens in de schijnwerpers te plaatsen.

Dankwoord

Dit boek verscheen ter gelegenheid van een grote tentoonstelling over 'Nederland in de Merovingische wereld' in het Rijksmuseum van Oudheden in de zomer van 2014. Het was voor het eerst sinds 1959 dat er in Nederland een overzichtstentoonstelling werd gewijd aan deze periode. Alleen al de titels geven aan wat er veranderd is in ons beeld van die tijd: 'Van Friezen Franken en Saksen' kwamen we in de 'Gouden Middeleeuwen' (afb. 2).

De tekst van het boek komt voor mijn rekening, maar tussendoor is een tiental intermezzi opgenomen. Deels van collega's over hun favoriete vroegmiddeleeuwse vondst, deels columns van mijn hand die eerder in *ArcheologieMagazine* verschenen, plus een paar extra's. Noch een tentoonstelling, noch een boek, kan worden gemaakt zonder hulp van vele anderen. Ik wil hier dan ook graag iedereen bedanken die aan dit boek heeft bijgedragen met hulp, informatie, tijd, objecten en foto's: de experts die deelnamen aan de voorbereidende 'ronde tafels', de bruikleengevers, de behulpzame collega's in heel Europa en in het Rijksmuseum van Oudheden zelf. In het bijzonder dank aan mijn stagiair(e)s, in chronologische volgorde: Josje van Leeuwen, Kim Schonk, Sander Aerts, Joost Bekendam, Mette Langbroek en Brecht Cornelisse. Mijn tekst is ook gebaseerd op onderzoeken die zij tijdens hun stage deden.

2 Posters van de tentoonstellingen 'Van Friezen Franken en Saksen' en 'Gouden Middeleeuwen', 1959 en 2014. Foto's: Haagse Beeldbank (300062) en Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

*Annemarieke Willemsen
Kerst 2013*

DEEL I

Thuis

querri· qui ia estoit apostres de la gent ⁊
mont en coies q̄ il fust baptisiez

Merovingisch Nederland

‘Daarom noemden de Frankische koningen zich daarna Merovingen.’

FREDEGARIUS, CA. 640 NA CHR.

1.1 Merovingische koningen

De Merovingische tijd heet zo naar Merovech, de mythische voorvader van Childeric en zijn zoon Clovis, de eerste christelijke koning van Frankrijk. Het Merovingische koningsgeslacht komt oorspronkelijk uit onze streken (Hamaland, omgeving Zutphen) en wordt groot met Childeric en Clovis in de tweede helft van de vijfde eeuw. Childeric (afb. 4) noemt zichzelf ‘rex francorum’, koning van de Franken, en is op munten afgebeeld in de dracht van het Romeinse leger maar met lang haar, wat de Frankische elite karakteriseert. Hij zetelt in Doornik en sterft in 481 of 482; in zijn Doornikse graf is veel goud met rood granaat aangetroffen, dan een nieuwe mode in Gallië. Zijn zoon Clovis laat zich bekeren, onder invloed van zijn vrouw Clothilde; hij is gedoopt door de bisschop en later heilige Remigius (Rémi) in Reims in de kerstnacht van 495 of 498 (zie afb. 3). Hierna plaatst hij zijn oorlogspolitiek in teken van het christendom: na de overwin-

4 Camee uit ca. 1630 met portret van Childeric, hoogte 2,4 cm. Collectie en foto: Parijs, Bibliothèque Nationale de France - Cabinet des Antiques, Camee 859.

ning op de Visigothische koning Alarik II gaat hij naar Tours om Sint-Maarten te bedanken en ontvangt daar een delegatie van de regerende Oost-Romeinse keizer Anastasius. Dat moet je uitleggen als de hoogste contemporaine, Romeinse autoriteit die het gezag van Clovis ondersteunt. Clovis schakelt daarna alle andere koningen uit en wordt de eerste alleenheerser in dit gebied. Hij verplaatst de hoofdstad van Gallië (dat nu France heet) naar Parijs. Clovis heerst dan over het gebied van Nederland tot de Pyreneeën en van de Atlantische oceaan tot Oost-Duitsland.

Clovis sterft in 511 en wordt begraven in de door hem gestichte kerk op het graf van Sainte-Geneviève in Parijs – waar nu het Panthéon staat (afb. 5). Na zijn dood wordt het

5 Opgravingen in de crypte van Sainte-Geneviève in Parijs in 1807, afgebeeld door A. Bourla in 1850. Collectie en foto: Parijs, Bibliothèque Nationale de France, Est. coll. Destailleur, t.II, f 62, nr. 302.